

словесної традиції, підтримувану циклічністю функціонування одиниць у межах художньої мови як цілісної системи, що має поетичну пам'ять.

Ольга Сенькович

СЛОВНИК ПСИХОЕМОЦІЙНОГО ПОРТРЕТУВАННЯ ЛЮДИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІЙ ПРОЗІ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.

Мовоопис психоемоційного портрета людини у мові української прози 20–30-х років спирається на використання традиційних для цього лексико-тематичного сегмента засобів.

У національній словесній традиції ядро словника психоемоційного портретування становлять номінації *душа*, *серце*, *очі*. Так само це ідейно-тематичні домінанти зображення психологічних станів людини у творчості Б. Антоненка-Давидовича, У. Самчука, А. Головка, М. Хвильового, В. Підмогильного.

Номінація *душа* («внутрішній психічний світ людини, з її настроями, переживаннями та почуттями») (СУМ, II, 446) – стрижнева одиниця психоемоційного портретування. Її образний потенціал розкривається у лексико-семантичних зв'язках, коли номінація входить у змінні контексти, унаслідок чого змінюється й смислове наповнення слова. До таких змінних контекстів належать передусім епітетні структури з різними типами оцінності – позитивною (спостережено епізодично: *сила великої душі* – У. Самчук) та негативною (представлені системно, кількісно численно).

Негативні психоемоційні стани персонажів, окреслені через лексему *душа*, передають метафоричні епітети *холодна*, *мерзла*, *мерзенна*, *дрібненька*, *егоїстична*, *засмічена*, *замкнена*: *захищав йому холодну душу від сонця* (В. Підмогильний); *в душу мерзлу і мерзенну знов теплота ладану просякає і розводить луть мою воячу* (У. Самчук); *Що важить для революції якийсь мікроскоп! Дрібненька, егоїстична душа!*

(Б. Антоненко-Давидович); *як підійти до них, як одімкнути їхні замкнені душі?* (Б. Антоненко-Давидович).

У поєднанні з епітетами лексема *душа* відбиває також особливості часово маркованої національної картини світу. Показові з цього погляду контексти, у яких соціальні нашарування в оцінці внутрішнього стану персонажа ословлюють прикметники *мужицька, сільська, сентиментально-романтична*. Наприклад: *Знищити худобу так, щоб менше боліло отут десь, де сидить мужицька, на всі болі гартована душа* (У. Самчук); *Десь глибоко, отам у запічках, під повітками, на левадах, зашилась разом із іржавими обрізами сільська душа. Насторожлива, підозріла і жорстока* (Б. Антоненко-Давидович); *Тих опереткових людей* (українців – О. С.) *з сентиментально-романтичною душею...* (Б. Антоненко-Давидович).

Як відзначала Л. О. Ставицька, для прозової мови 20-х рр. характерне було «асоціювання внутрішнього світу людини із замкнутим простором», що віддзеркалює психологічну манеру письма». Цю властивість репрезентують генітивно-метафоричні слововживання *дно душі, безкінечні коридори душі*, пор.: *Ти .. стояв на воротях і дивився на нас... Що ти ловив голодними очима й ховав на саме дно душі?* (А. Головка); *Каганець згустив Горобенкову самотність у кімнаті і засвітив затасний куточок у безкінечних коридорах душі* (Б. Антоненко-Давидович).

У мові аналізованої прози активні висловлення й звороти зі словом *душа*, які доречні в ситуаціях невимушеного спілкування – [щось] *робиться в душі, проймає душу, душу вивертає* та ін.: *Тоді я похиляюсь на телеграфний стовп і думаю, що я ніколи не розкажу, що робиться в моїй душі* (М. Хвильовий); *які були величні гасла, що проїмали душу навіть карного елемента* (А. Любченко); *люблю Шевченка: вмів, розуміє, проїняти тебе, душу тобі вивертає, як читаєш* (Б. Антоненко-Давидович). Помітно, що за тональністю й лексичним наповненням такі вислови тяжіють до розмовності.

Друга за активністю одиниця в словнику психоемоційного портретування людини – іменник *серце*.

Із-поміж епітетних сполук із поезизмом *серце* особливо знакові ті, зміст й оцінність яких визначають позитивно-оцінні

означення *велике, золоте, м'яке*: *-Не допусти, Господоньку святий, щоб моя дитина отако все життя дибала, краще вже пішли мені смерть, – молилась вона з повноти свого великого серця* (У. Самчук); *Люди всі любили Івана. Був добрий, серце мав чуле й м'яке* (У. Самчук); *Усі знали, що мала золоте серце і всепрощенну душу* (А. Головка).

Епітетний образ *романтичне серце* (я ніколи не розкажу..., які виникають образи, які, як потоки, як жемчуг протікають біля мого **романтичного серця**) зафіксований у прозі М. Хвильового і підпорядкований знаковій для ідіостилю автора семемі 'романтика'.

Уживання лексеми *серце* в складі метафор на позначення відчуттів фізичного болю – епізодичні: *І знову глибоко свердлило серце, і не можна було лежати, не рухаючись, на одному місці* (Б. Антоненко-Давидович). Натомість значно активніше ця номінація вживається у переносному значенні «внутрішній психічний світ людини, її настрої, переживання, почуття», унаслідок чого перебирає на себе роль ідентифікатора динамічних відчуттів і переживань: *Серце так билось, що от-от вискочить* (М. Хвильовий); *Серце Василю Григоровичу калатало, на губах виступила слизька піна* (Б. Антоненко-Давидович); *навіть ухом кожен чув, як гупало в грудях серце* (А. Головка). Різний ступінь інтенсивності вияву цих ознак вербалізують предикати до іменника *серце* – *билось, калатало, гупало, тюхнуло*.

У загальному корпусі динамічних характеристик емоційного стану звертаємо увагу на ті, які пов'язані з позитивними та з негативними переживаннями. З-поміж перших – *веселоці, радість*, пор: *ви почуваете, як поволі насичує ваше тіло відрадна потужність, почуваете, як згодом легшає вам голова й веселішає серце* (А. Любченко); *І тут ярина, і далі ярина. Друга ярина – своя не своя. І серце радіє* (М. Хвильовий). Характер емоційно-психологічного стану в наведених ілюстраціях маркують висловлення *серце радіє, веселішає на серці*, змістово й експресивно увиразнені деталями *легшає голова, хочеться засміятися, відрадна потужність, весела пісня*.

Стани, пов'язані з негативними переживаннями, – це *неспокій, тривога, біль, страждання*. Їх зображення пов'язане з метафорами *серце стислось, серце заніміло, серце занис, на*

серці холоднішало, наприклад: *Серце в тебе з болем стислось і заніміло*. Схилившись на тин, тупо дивився ти під колеса на шлях (А. Головка); якийсь внутрішній неспокій, від якого *холоднішало на серці* й тиснуло в животі, прибив його зрання до знайомого коридору (Б. Антоненко-Давидович); іноді буває ... *заниє тоскно серце* у Катрі (А. Головка).

Загальну настанову на опис психоемоційних станів відбивають зовнішньопортретні характеристики *обличчя, лоб, очі, брови, рот, руки* тощо: *Іванові Івановичу навіть ніт виступив на лобі*. Хвилинами здавалося, що він знепритомніє (М. Хвильовий); *Горобенко тремтячими руками скрутив похапливо цигарку* (Б. Антоненко-Давидович); *У Матвія тремтіли руки і ноги* (У. Самчук); *рука Собачки труситься*, він ехидно сміється й розгонисто пише (Г. Косинка).

Стилістично навантажений елемент зовнішнього портрета, який може метонімічно передавати щонайширшу гаму психологічних та емоційних станів, – *обличчя*. Це показово ілюструють розгорнуті лінійно-динамічні структури з відповідною опорною лексемою: *Йдуть поспіхом (бо можуть спізнитись) дівчата з червоними веселими лицями* (У. Самчук); *Варя тиснула до своїх грудей своє маленьке дитинча, і загадкова посмішка.. так і не злітала з її надхненного обличчя* (М. Хвильовий); *Дивуюся, як можна в такий день мати похмуре обличчя* (У. Самчук).

У низці контекстів М. Хвильового психоемоційну ознаку, виявлену через зовнішньопортретну характеристику *обличчя*, додатково конкретизує вставна конструкція: *я й зараз бачу незадоволені обличчя (мовляв, все добре, та от багато публіцистики), але й тепер, на жаль, нічим не можу допомогти; ми віримо, що товариші визнають свої помилки і покинуть бузу. Коли ж вони цього не зроблять (тут Семен Якович прийняв відповідно суворе обличчя), то ... пролетаріат примусить їх це зробити*. Проілюстроване двопланове (і зовнішньопортретне, і психоемоційне) зображення контекстної ситуації Б. А. Успенський порівнює з ефектом «подвійного світла» у творах живопису.

Образ *очі* формально належить до засобів зовнішнього портретування людини. Однак контекстний зміст багатьох

метафор із цією номінацією стосується опису більшості емоційних станів. Пор. семантику поєднаних з іменником *очі* означень *жаскі, злякані, жахливі, запитливі, нахабні, невидючі, підозріливі, сердиті, тихі, флегматичні* тощо: *Треба вислизнути від їхніх запитливих, підозріливих очей* (Б. Антоненко-Давидович); *Одну хвилину всі (...) не зводили зляканих очей* (А. Головка); *А оченята розумні, та полохливі, та такі вам глибокі, – в кого воно таке вдалося, Господоньку, подай сили та хорони, Мати Пречиста, щоб здорове росло – люди будуть...* (У. Самчук). Така описово-означальна манера портретування відбиває особливості сприйняття й оцінювання людини в річищі соціально-психологічної прозової традиції.

Також характер емоційних, психічних переживань ословлюють *назви почуттів, станів, переживань*.

У лексико-трематичній групі назв почуттів, станів, переживань найбільш стилістично нейтральною є лексема *спокій* – «стан душевної рівноваги, відсутність хвилювань, сумнівів, клопотів та ін.» (СУМ, X,). Імпліцитно властиву цій номінації експресивну нейтральність модифікують епітети, які зміщують оцінність до позитивного чи негативного полюса: *Якийсь дивний спокій пройняв його всього* (А. Головка); *жінка – один із тих найсильніших стимулів, що ніколи не дозволять зазнати нудного й страшного супкою* (А. Любченко).

Окремі назви почуттів чи психологічних станів вибудовують власні контекстні мікропарадигми. Передусім це стосується іменників, що формують емоційно-експресивну опозицію *радість – сум*.

Архісема *радість* у мові аналізованої прози має традиційні лексичні вияви: іменник *радість* («почуття задоволення, втіха, приємність») та дієслово *радіти* («відчувати радість з приводу чого-небудь. ... Відчувати радість з якоїсь нагоди, з певного приводу»). Пор.: (Степан) *почував те невідоме, що в прагненні зрозуміти його з'являється запал і радість творчості* (В. Підмогильний); *відчув радість оновлення* (В. Підмогильний); *Казали: тільки краяни радіють (де верби на ставок похилилися), тільки чабани й байстрюки радіють, а іншим – смерть* (М. Хвильовий); *І тут ярина, і далі ярина. Друга ярина – своя не своя. І серце радіє* (М. Хвильовий).

Означення *терпка, хмільна, первісна, неперевершена, жагуча, велична, спокійна* тощо акцентують позитивний зміст та інтенсивність емоційного стану *радість*, пор.: *в грудях повно терпкої радості* (А. Головка); *Приходять сини, мов грім на голову серед ясного неба, тільки грім великої радості* (У. Самчук); *Бракувало тільки Андрія, але і без нього радість була несказанна, неописанна* (У. Самчук); (думка) *народилась зненацька, ясна, чарівна, повна жагучої радості, сили й подій* (В. Підмогильний).

Епітети часто ускладнюють структуру й увиразнюють семантику розгорнутих предикативних метафор, у яких номінація *радість* поєднується з дієсловами *відчувати, почувати, зазнавати, дізнати, пізнати* тощо: *Якусь величну й спокійну радість почувала дівчина, поступаючись своїм бажанням* (В. Підмогильний); *зазнавав хмільної радості* (В. Підмогильний); *він відчув нестримну радість, що охопила, поглинула його до самого денця змордової душі* (У. Самчук).

У лексико-семантичну парадигму образу *радість* входить абстракт *сміх* (***Вибухнув сміх. А вона – ой дівчина ж! – хоча б бровою звела. І не всміхнеться*** (А. Головка), дієслово *сміятися* (*Він був нерішучий. Вона засміялась. Десь закричала сирена* (А. Любченко); *Про ту пригоду ... розповідала так весело, з такими комічними деталями.., що всі за столом сміялися* (А. Головка); *ви почуваете, як згодом легшає вам голова й веселішає серце ... – хіба вам не хочеться тепер засміятися або почати веселої пісні?* (А. Любченко);

Із номінацією *сміх* пов'язані іменник *усмішка* та дієслово *усміхатися*.

Контекстний зміст мікрообразу *усмішка* як засобу психо-емоційного портретування людини конкретизують епітети *мила, застигла, гордовита, щаслива* тощо: (Матюха) *глянув на гостей із застиглою усмішкою* (А. Головка); *до театру раз у раз підкочувалися республіканські фіакри, раз у раз вивантажуючи прихильників Мельпомени, ... у яких на обличчях світились гордовиті й щасливі усмішки* (А. Любченко).

Динамічну ознаку *усміхатися* конкретизують оцінні прислівники – традиційні (*мило, байдуже*) та індивідуально-авторські (*ніжно-золтаво*): (Степан Маркович) *ніжно-золтаво*

посміхнувся... (А. Любченко); *Семен Якович мило усміхнувся й подивився на управділа...* (М. Хвильовий); *Ну, якщо знайдеш, не кури (ще й усміхнувся, мовби так – байдуже, а я бачу!), – папір товстий курити* (А. Головка).

Оксюморонний образ заплакати радісними сльозами – це мововияв глибокого емоційного зворушення персонажа: *Товариш Пушишкін до того був зворушений, що заплакав радісними сльозами й поцілував по три рази – по руському звичаю – публіку, що підносила йому самовар* (М. Хвильовий).

Обширний сегмент словника психоемоційного портретування в українській прозі 20–30-х років ХХ ст. формують назви негативних почуттів, станів. До ядра цієї лексико-семантичної мікросистеми належать номінації сум, журба, печаль, туга: *після заняття з сумом дивилась ... на Нестора. Як вона хотіла, щоб він зрозумів її...* (М. Хвильовий); *відкілясь із темних закамарків грудей виповзла печаль* (Б. Антоненко-Давидович); *дрібнобуржуазну душу тривожить печаль, що штовхає людину ... на дуже невитримані вчинки* (М. Хвильовий); *Наприкінці м'ясниць одужала Катря. Трудно було одужувати: змучила недуга, знесиліла од голоду, ... до того ж журба замордувала* (А. Головка).

Варто наголосити, що в описах пригніченого стану людини у соціально-психологічній прозі значне функціональне навантаження мають:

– епітетні характеристики сумний, зажурений, невеселий, тужний: *Потім серед жінок, що, як і вона, ... смутні, а інші заплакані (видно, теж у тюрму приїздили), примостилася та й стала чекати* (А. Головка); *через хвилину вийшов невеселий і простоволосий* (А. Головка); *в напруженій тиші кожен .. стояв самотній, тужний і простоволосий, в мужичій думі на обніжку своєї осьмینی* (А. Головка);

– дієслівні характеристики – журитися, сумувати: *Ще журився. І згадалося – чого це? – рукою груди здавив і кашляв довго і з болем* (А. Головка);

– описові звороти епічного характеру: *Легко хитаючись, випливає над головами труна. Пливе над головами, і голови схилені* (А. Любченко).

У мовостилі Б. Антоненка-Давидовича психоемоційний стан туга послідовно означається як безвихідна, незрозуміла,

ображена (Горобенко чув, як хрущали заломлені в **безвихідній тугі** дівочі пальці; Ці копи породять **незрозумілу тугу**...; В її словах Євгенові зачулась така інтимність, якась **ображена туга**, що він аж здригнув) або ж асоціюється з мрякою, туманом, сірістю (І знову густою **осінньою мрякою** його **оповила безвихідна туга**).

Синонімічні назви станів *нудьга, одчай, розпач* по-різному модифікують стан емоційного та психологічного пригнічення персонажа, пов'язані з неспокоєм, тривогою: *В їх поглядах була **безкрая нудьга***. (Б. Антоненко-Давидович); *Партизани, мокрі, холодні і в **одчай** – або пан, або пропав, – нальот на Обухівку* (А. Головка); *Протиснувся в коло, ... стояв хвилинку в **розпачі*** (А. Головка). Опис зазначених психологічних станів увиразнюють зовнішньопортретні характеристики *похилений, пониклий*: *Стояли над трупом **пониклі і приголомшені***. Підбіг коваль з рушницею ... *Протиснувся в коло, побачив на снігу і **теж похилився головою***... (А. Головка).

Відбито в розглядуваній прозі також логічний зв'язок понять *сум, туга відчай* з мікрообразами *плач, сльози*. Їхня контекстна синонімія реалізована в структурно різноманітних слововживаннях: ***Плаче** Мишко на паші. То хлопці – пастухи й вирішили виручити товариша*. (А. Головка); ***Журналістка** раптом **заплакала**. Тоді я поцілувала її в голову ... і посадила її в трамвай* (М. Хвильовий); *Деся іззаду зойкнула жінка ... і **заголосила*** (А. Головка).

Зафіксовано значну кількість структурно ускладнених описових конструкцій із смисломодельовальною семою 'плакати': *Напекла я, що могла – мазуриків на маслі, курочку (**тут Одарка сякає у запаску носа і витирає очі**)* (У. Самчук); *Боже мій! Я підскочила, як на огні, і оглянулася. О, сину мій... (**тут Одарка уриває оповідання. Сльози не дають можливості говорити**)*... *О, кажу, сину мій!* (У. Самчук); *Я **говорю крізь сльози**: За що? За що?* (М. Хвильовий).

Спостерігаємо також вживання номінацій *тривога, неспокій, досада* (тоді мій герой *теж відчув би якусь **тривогу** на душі* – М. Хвильовий); *І знову Євгена засвердлили **неспокій і досада*** – Б. Антоненко-Давидович), епітетів *стривожений, задуманий, стурбований* (Я насправді ***стривожений***).

Вдивляюся... – І. Микитенко); ходить Цигуля похмурий, задуманий тяжко й вельми стурбований. Неначе в нього і з думки оте не йде – А. Головка). Психоемоційну ознаку в цьому разі додатково інтенсифікують прислівники вельми, тяжко, дієслово засвердлили.

У творах соціально-психологічного спрямування персонажі переживають різнотипні психологічні стани та відчуття:

– ніяковість, збентеження, розгубленість: *Репортер все-таки почував себе трохи ніяково перед дружиною (М. Хвильовий); Товариш Лайтер знизив очі (йому, очевидно, було ніяково за свої ухили і за провал своїх ідей в масі), і сів на своє попереднє місце (М. Хвильовий); Аж зніяковів за догадку оту свою дурну (А. Головка); І, щоб уникнути ніяковості, говорили безперестанку, говорили про все, що тільки могло нас цікавити на той час (А. Любченко); Листоноша помітив легеньке занепокоєння і сум'ятність (А. Любченко);*

– сором: *Обличчя обсипане жаром... Палає... Гіркий сором в'їдається в очі, як дим... (І. Микитенко);*

– біль, страждання: *в грудях громадився навісний біль (Б. Антоненко-Давидович); Лише хмурився од болю, бо кожне слово його довбнею гупало по тім'ї (А. Головка); Життя страшне своєю невпинністю, нестримним поривом, що не схиляється перед найбільшим стражданням людини, показуючи спину її найгострішому болеві (В. Підмогильний);*

– страх, жах: *Паля Степанівна ... відчуває незрозумілу насолоду припертого до стінки страху (Б. Антоненко-Давидович); Тихо шелестів очерет і робилося страшно (може, хто підкрадається) (А. Головка); І тоді з мертвотним холодним жахом Люсі здається, що тисячами літ нагромаджувана людська культура конає в передсмертних корчах (Б. Антоненко-Давидович); від їздила мати з Чумаком. Жаль було, і лякала самота (А. Головка); Але, на жаль, краснокутські мешканці були налякані стріляниною й боями (М. Хвильовий); Звечора він не міг довго заснути, щось ввижалося за вікном, було трохи моторошно (У. Самчук); Одну хвилину всі, приголомшені, не зводили зляканих очей (А. Головка);*

– невдоволення, досада: *Залишилась якась гуца невдоволення й досада (Б. Антоненко-Давидович); (Іванов) прийшов*

до одного спеца, а той випиває самий справжній спирт. Така взяла **досада**... (М. Хвильовий);

– обурення: **обурювало** Карпа Сидоровича те, що якась там Варка, дочка поганої бублешниці ... насмілилась жити в покоях його зятя (М. Хвильовий).

Збуджений, схвильований емоційний стан героя А. Головка часто передає через зворот *не міг заснути*, пор.: **Проте заснути зараз не міг**. Оце згадав про завтра і зразу ж знову відчув., який же він таки малий іще (А. Головка); **Павло сам довго не міг заснути**, увесь вивпнений думками й образами (А. Головка). Отже, характеристика дійових осіб здійснюється через опис зовнішніх проявів їхніх почуттів та емоцій.

Письменники активно вживають літературно-книжні засоби інтелектуалізації в оцінці психічних та настроєвих станів персонажів. Наприклад, це іменники *іронія*, *певність*, *безсилість*, прислівникові епітети *саркастично*, *флегматично*, пор.: **Але усмішка розбавилась іронією**, а за нею гостро взяла нетерплячка (Б. Антоненко-Давидович); **І в цьому почутті страшної самотності, цілковитої втрати всіх зв'язків із навколишньою дійсністю і нового з нею поєднання була безтямна певність перемоги. Певність!** Він пізнав глибину своїх сил... (В. Підмогильний); **І тому, що тільки в такий спосіб помсти міг уявити свідомість безсилості** ще більше його виснажувала (В. Підмогильний); **Попельначенко саркастично** скривив уста й посміхнувся (Б. Антоненко-Давидович); **Василь Григорович флегматично** човгав додому (Б. Антоненко-Давидович).

Отже, мова соціально-психологічної прози початку ХХ ст. засвідчує цілісність словника психоемоційного портретування людини. Стрижневе місце в цьому словнику належить традиційним номінаціям *душа*, *серце*, *очі*, *обличчя*, також назвам емоцій, психологічних станів тощо. Вони виформовують контекстні ряди епітетних, метафоричних, метонімічних характеристик із різним типом оцінності (позитивною, нейтральною та негативною), конкретизують описи психоемоційного стану персонажів.